

Vincze Zoltán

A torockói iskola pártfogói és tanulói (1789—1892)*

A torockói iskola a nagy múlttal büszkélkedő, de szerény jelent élő oktatási intézményeink sorába tartozik.¹ A reformációt követő három évszázad erdélyi iskolarendszerében fiúiskolája kiemelt helyet foglalt el: *partikuláris* jellegénél fogva a jobbágy- és szabadparaszti falvak kisiskolái fölé magasodott. Utóbbiakat főleg vallási-erkölcsi nevelés s részben elemi ismeretek közvetítése céljából szervezték, a torockói iskola viszont szellemében, szervezetében és módszerében a Kolozsvári Unitárius Kollégiumot követte: valóban *partikulája*, „részcsekéje” volt anyaintézetének. Az Egyházi Főtanácstól megszabott tanterve megegyezett a Kollégium alsóbb osztályaiéval. A közvetítendő ismeretekkel szoros kapcsolatban szervezték meg az osztályokat, amelyek irányításában a *rektorok* a nagyobb diákok (*praeceptorok*) segítségét vették igénybe. Rektorai közül egyesek a kollégium diákjai voltak, akik 1—5 évi torockói tanítóskodás után folytatták kolozsvári tanulmányaikat. Az oktatás viszonylagos magas szintje miatt nemcsak a helybeli gyermekek látogatták, hanem a környék, sőt távolabbi vidékek fiataljai is felkeresték. Így jött létre az ösztöndíjas tanulók rendszere, az *alumnia*.²

Torockó népe kivételes lehetőségekkel rendelkezett a helyi jelentőségen túlnőtt iskola fenntartására. Az önálló fejedelemség korában s a Habsburg-uralom első századában ő adta az ország legkeresettebb vasát. Jogilag jobbágyrendű volt ugyan, életvitеле azonban a mezővárosok lakosságához tette hasonlatossá.³ Az iparúzó közösségekre jellemző fejlett öntudata magyarázza ragaszkodását az iskolához, amelyet magáénak tekintett, s amelyért áldozni kötelességének tartotta. Kisemberek — bányászok, szénégetők, verőskovácok, bánya- és verősgazdák, vasváltók — hozzájárulásából emelték az iskolaépületet és a tanítói lakásokat, fizették a tanítókat, s az *alumnia* révén szegény családok válláról vették át gyermekeik iskoláztatásának terhét.

A címben jelzett évszázadnyi idő alatt az iskolához tartozó épületeket ismételten megújították vagy bővítették. 1795-ben id. Brassai Sámuel rektor feljegyezte, hogy „Csináltattam egy kőházat az udvaron levő faháznak dél felől való oldalában”.⁴ 1833-ban 60—70 leányt befogadó, kettős bolthajtásos köpincével, tüzelő- s íróhelyekkel, számoló fekete táblával ellátott iskola épült.⁵ 1860 táján a rektor részére emeltek új lakást.⁶ Az

* Az EME honismereti pályázatán III. díjat nyert tanulmány.

¹ Benczédi Gergely: *A torockói iskola és tanítói*. Keresztény Magvető (a továbbiakban: KerMagv.) XXVII(1892). 199—209. — Szentmártoni Kálmán: *Adatok a torockói iskola történetéhez = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára* (a továbbiakban: KLEkv.). Buk. 1957. 577—586. — Varga Gyula: *A torockói iskola történetéből*. Művelődés (a továbbiakban: M.) XXIV(1971). 6. sz. 33—36.

² Mészáros István: *Népoktatásunk 1553—1777 között*. Bp. 1976. 17—21, 135—150. — Benczédi: *i.m.* 199.

³ Jakó Zsigmond: *Az Aranyos mente múltjából*. M. XXIV(1971). 6. sz. 8—9. — Uő.: *A torockói legenda születése és kritikája = Írás, Könyv, értelmiség*. Tanulmányok Erdély történelméhez. Buk. 1976. 62—64. — Kós Károly: *Egy vasműves község: a régi Torockó*. M. XXIV(1971). 6. sz. 37.

⁴ A torockói unitárius iskola matriculája 1789. aug. 2-től. Kézirat a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban MsU. 1466. (a továbbiakban: Matr.) 43.

⁵ A torockói unitárius egyházközség lvt-ban őrzött vizitációs jegyzőkönyv (a továbbiakban: VizJkv.) 26, 81. — Egy 1840-es leírás részletesen ismerteti az iskolához tartozó épületek akkori állapotát: a templomtelek „szomszédságában vagyon a rektori lak, délről a templom kerítése, egyebütt az utca által kerítve, s mindenütt

1875-ben községi kezelésbe átvett iskolát néhány év múlva teljesen megújították: az egy tantermes régi fiúiskolát lebontották, s helyébe állami segéllyel újat építettek (1881—1882), majd pedig (1884—1886) elkészült a felső, a másodtanítói lakás (3 szoba, 1 konyha, 1 kamra, 1 tanterem).⁷ Száz év múltán — az 1960-as években készült hozzátoldással — ezek az épületek biztosítják az oktató-nevelő munka zavartalan menetét.

A rektori fizetés — apró módosításoktól eltekintve — változatlan maradt: 1781-ben szabályozták, s csak 1865-ben került sor lényeges megújítására. A rektor 50 magyar forint készpénzt kapott az eklézsia pénztárából, órajártatás címén 12 magyar forintot a községtől, továbbá minden kaputól 1 lóterü fát az eklézsia Tilalmas nevű erdejéből. Ehhez a biztos jövedelemhez változó alkalmi juttatások járultak: temetésért 2—15 magyar forint, minden levágott szarvasmarhából 1 font hús. A mindegyre romló megélhetésre való tekintettel 1834-től a rektor használatba kapta az egyházközség várpataki szántóföldjét.⁸ 1865-ben érezhetően javult a fizetése — az eklézsia pénztárából 200 osztrák forint készpénzt kapott —, 1876-ban pedig ezt a község újabb 100 forinttal toldotta meg. Ekkor a falu már három tanerőt tartott el: a rektor és a leánytanító mellett segédtanítót is alkalmazott, akinek a fizetéséhez az eklézsia 160, a község pedig 140 forinttal járult hozzá; a leánytanító 350 forint fizetése teljes egészében állami támogatásból származott.⁹

A *miniszterek* — a pap és a tanítók — fizetését ugyan az eklézsia tagjaira kirótt kepekből állták, de az ennek begyűjtésében jelentkező ismételt fennakadások miatt sűrűn kellett az egyházközség más bevételeihez is fordulni. Ezek többnyire ingatlanokból származtak: az erdők nyílászáró útján történt vágásából, bányák, szántóföldek, házhelyek, helyiségek (például mészárszék) bérbeadásából.¹⁰

A helybeli tanulók, valamint az idegenek egy részének szülei tandíjjal (*didactrum*, *Minervale*) pótolták a rektori fizetést. Ennek összegét az 1781. évi kövendi zsinaton jóváhagyott iskolai szabályzat (*Az Unitaria Toroczkai Iskola Canonjai*) osztályonként a következőképpen rendezte: az *ábécisták* 50, a *sillabizálók* és *legensek* 68, a *deklínisták*, *komparisták* és *konjugisták* 102, az *etimológisták* 136, a *szintaxisták* 170, míg a *poéták* 204 dénárt kötelesek fizetni tandíj fejében Szent György-nap táján. Ezenkívül beiratkozáskor minden városi vagy idegen tanuló egy petákot fizetett könyvek beszerzésére, továbbá — szintén osztályok szerint differenciálva — 6—20 dénárt gyertyára.¹¹

jó deszkakertbe van véve. Ezen telken vagyon egy jó állapotban lévő oskolaház kőből épülve, melynek keleti osztályában van maga az oskola, nyugati szobájában, mely az előbbtől egy kisdéd pitvar és konyha által van elválasztva, a rektor szokott lakni. Ezen épülettel szemben dél felől vagyon ismét egy külön épült faház, két egymásba járó szobákkal, és hozzá tartozó színekkel, melyben viszont a rektor szokott lakni. Ezen telekből északkeleti részén vagyon kiszakasztva egy kisdéd telkecske, melyen jelenleg egy kovácsműhely van, a templom szükségéi fedezésére használatos.

A mindjárt írttal általellenben, attól a templombajáró utca által elválasztva, vagyon és [sic!] más telek, mindenik felől az utca szomszédságában deszkakerttel kerítve. Ezen telken vagyon egy nemrégiben épült faház, melynek északi szobájában van a leányoskola, s déli szobájában lakik a leánytanító. Ezen ház alatt van két szakaszban köpince, s a telek északi végében vagyon kettős árnyékszék.” VizJkv. 129—130.

⁶ Uo. 199.

⁷ Matr. 192. — VizJkv. 230—231, 272, 287. — *A Toroczkai Unitaria Szentegyház D[omesticum] Consistoriumának Jegyző-Könyve. Mellybe Minden Isten ditsőségét, e Szentegyház virágzását tárgyazó Határozatok béiratnak. Kezdődött 1838-ban.* Kézirat a torockói unitárius egyházközség lvt-ban (a továbbiakban: Jkv.), 1886. évi bejegyzés, számozatlan I.

⁸ Matr. 66. — VizJkv. 142—143. — Jkv. 27, 51—53.

⁹ VizJkv. 219—224, 242—244, 26c.

¹⁰ Uo. 115, 177—178, 191—192. — Jkv. 77—79.

¹¹ Matr. 7, 9. — Részben közölve: Szentmártoni: *i.m.* 579.

A bányászat és a vasművesség múlt század eleji válságával mind szűkösebbé váltak azok az anyagi források, amelyek biztosították az iskola fenntartását. Ez a magyarázata a közösségi erőfeszítések kiegészítéseként kialakult egyéni adományok és alapítványok rendszerének.

1. A pártfogók

A feljegyzésre érdemesített adományok nagyrészt tárgyi természetűek voltak, de esetenként pénzzel is segítettek az iskolát. A legelső ismert adományozó Boldogasszonyfalvi Péter pap özvegye volt; ő 1664. május 17-én egy csengettyút adott az iskola részére.¹² Az 1813-ban közadakozásból készített égszínkéék zászló helyébe 1833-ban Sebes Pál és felesége, Vajda Zsuzsanna, Minerva alakjával díszített vörös zászlót ajándékozott a tudás torockói hajlékának.¹³ 1866-ban ifj. Zsakó István ásványgyűjteményt küldött Selmecebányáról, 1868-ban P. Károly Lajos tanszereket adományozott.¹⁴ Jókai Mór a negyedik erdélyi útja alkalmával tett torockói látogatása során (1876. augusztus 6-án) pénzt nyújtott át a tanítónak könyvekre és egyéb iskolai kiadásokra, majd a tizenkét alumnusnak lelkére kötötte: „Teremtetek ti is magatoknak s a környékének, melyen élni és munkálkodni fogtok, éppúgy, mint jöltevőiteknek, egy-egy kis paradicsomot.”¹⁵ Vizi Dánielné és Vizi Rozália 1874-ben két szekér fával segítette az iskolát. Berde Mózes 1883-ban 10 osztrák forintot adományozott a székely alumnusok tankönyvekkel leendő segedelmezésére. 1886-ban Pál Istók és neje, Czupor Zsuzsi 100 o.é. forintot ajándékozott a rektor fizetésének pótlására.¹⁶

A hasonló szerény alkalmi adományok azonban hosszú távon nem oldhatták meg az iskola fenntartásával kapcsolatos egyre szaporodó gondokat, állami támogatásra vagy mágnás mecénásokra pedig a torockói iskola egyelőre nem számíthatott. (Ellenkezőleg, éppen a Toroczkaiak fognak rosszul fizető hitelezőivé válni.) A kivezető utat az alapítványok rendszere jelenthette. Sebes Pál rektor levélben kereste fel a faluval vagy az iskolával valamiképp kapcsolatban álló tehetős személyeket, s az iskola fenntartásához való hozzájárulásra ösztönözte őket: „Részemről azt állítom, hogy a jótétei hatásabb formában nem jelenhetett meg soholt s oly fényben, mint az emberiség művelődése mezején. A Miltiadészek és más hősök oszlopai szinte csak az időnek vannak emelve, hogy legyen mit megemésszen az, de a nevelésre tett kegyes alapítások feljül vannak a mulandóságon. Olyan szent emlékek, melyek előtt minden nemesen érző lelkek magokat tisztelettel hajtják meg.”¹⁷

Az iskolának szánt legkorábbi alapítványt az abrudbányai Baróti Sámuel tette 1824. február 10-én. Értéke 64 rajnai forint váltóban, „1818-tól fogva való interessévei, mellyel adósa ide való lakos Borbély Márton”. Sajnos ennek az iskola nem láthatta közvetlen hasznát, mert 1840 után a hitelezőnél elveszett.¹⁸ Az alapítvány újabb adalékkal gazdagítja az Aranyos menti bányásztelepülések magyar szörványai között fennállt kapcsolatokat

¹² A torockói egyházközség iratai az Unitárius Egyház kolozsvári levéltárában, 2. csomó.

¹³ Matr. 64—65. — VizJkv. 81.

¹⁴ Matr. 66.

¹⁵ Jókai Mór: *Egy az Isten*. Bp. 1970. I. 303—304.

¹⁶ *A Toroczkoi Unitária Szent Ekklesia Alamisna Könyve 1818*. Kézirat a torockói unitárius egyházközség lvt-ban (a továbbiakban: *Alamizsnakv.*), 109,143.

¹⁷ Boros György: *Sebes Pál torockói iskolaigazgató élete és hatása*. Kvár 1903. 16.

¹⁸ Uo. 35. — VizJkv. 127, 141, 161.

képét; sajnálatos sorsa nem halványítja el az alapítónak azt az érdemét, hogy a falu tehető lakóit az iskola fenntartására irányuló nemes versengésre serkentette.

Példáját elsőként az id. Brassai Sámuel keze alatt tanult Lénárt István követte. Feleségével, Vajda Zsuzsannával 1828-ban végrendeletileg az iskolára hagyta a Benedek Albertnek kölcsönzött 210 rajnai forintot váltóban, azzal a kikötéssel, hogy kamatait a partiklila „helybeli torockói szegényebb sorsú tanulói gyámolítására” fordítsa — de az adóstól csak 150 forintot sikerült behajtani.¹⁹ 1852-ben egyesítették a Botár György-féle alappal, s kétharmad részét alkotta az így létrehozott Lénárt—Botár-alapítványnak, melynek rendeltetése „a szegényebb tanulókat tanulási eszközökkel vagy az oskolát ilyenmő közhasznú kellékekkel ellátni”. Ennek megfelelően 1852 és 1854 között „kézikönyvek, földabroszok, rajzminták és ásványdarabok beszerzésére” fordították, majd újból kamatoztatták.²⁰

A legnagyobb összegő egyéni alapítvány Koncz János (1775—1862) nevéhez fűződik. 1789-ben Torockón volt alumnus, s — mint életrajzírója említi — „az ottan nyert benyomások igen nagy befolyással voltak egész életére”.²¹ Tordán, Kolozsvárt, majd Bécsben egészítette ki tanulmányait, a keszthelyi Georgikonban pedig Festetics György ösztöndíjasaként az okszerű gazdálkodással ismerkedett meg. Bár utóbb Marosvásárhelyt ügyvédi oklevelet is szerzett, jobban vonzotta a gyakorlati pálya, s mezőgazdasági szakemberként Erdély-szerte megbecsülték. Grófi uradalmak jószágigazgatója volt, majd birtokot vásárolt magának. Élete delén alapítványokkal emlékezett egykori iskoláira. A torockói részére 1834-ben 200 ezüst rajnai forintot kitevő alapítványt tett, s ezt az összeget 1838-ban 46, 1839-ben pedig újabb 212 ezüst rajnai forinttal toldotta meg.²² Az alapítvány rendeltetése „a Székelyföldről jött s a partikulában tanuló jobb ügyekezeti s erkölcső gyermekek” segélyezése volt.²³ A szabadságharc leverése után a hatóságok meghurcolták Konczot, s börtönbüntetést is szenvedett. Talán zaklatott lelkiállapota s előrehaladott kora magyarázza, hogy az alapítvány hasznosítására vonatkozó utasításait több ízben megváltoztatta, míg 1861-ben lemondott a rendelkezési jogról az Egyházi Főtanács javára; ez a következő évben át is vette a hagyatékot a központi pénztárba. A székely tanulók kántálásának megszűntével, 1876-tól évente 150 osztrák forintot küldtek Torockóra az alumnusok élmezésére, s ezt az összeget a Posner-alapítvánnyal és a torockói gazdák búza- és pénzadományaival kiegészítve *Cipó alap* néven használták. 1893-tól szegény székely unitárius tanulók segélyezésére fordították, 1904-től pedig *Koncz árva alap* néven Torockón elhelyezendő árva papfiúk ellátására szentelték.²⁴

Bosla Ferenc (1789—1878) és neje, Mészáros Katalin alapítványának 300 rajnai forintja 1834-től szaporította a fiúiskola tőkéjét, s ez az összeg 1860-ban 63 új forinttal egészült ki.²⁵ Az alapítók halálukig fenntartották maguknak az összeg hasznosítása fölötti rendelkezés jogát. 1865-ben ebből az alpból fedezték a torockói unitárius tanulók tandíjának fejében a rektor fizetésébe folyósított 40 forintot, s a leánytanító 50 forinttal emelt fizetésébe is innen pótolnak 35 forintot. Bosla Ferenc jellemző példája a

¹⁹ VizJkv. 27, 91, 141.

²⁰ Uo. 176, 181—182, 208—209.

²¹ Derzsi József: *Nagy-Solymosi Koncz János élete és alapítványai*. KerMagv. VIII(1873), 249—260.

²² Jkv. 10—11.

²³ VizJkv. 83.

²⁴ *A torockói unitárius egyházközség alapítványai törzskönyve 1903-ban*. Összeállította Németh István lelkész. Kézirat a torockói unitárius egyházközség lvt-ban (a továbbiakban: AlapTkv.). 9, 55. — VizJkv. 319—320.

²⁵ Jkv. 10—11. — Alamizsnakv. 72. — VizJkv. 141.

jobbágyfaluban végbement mélyreható társadalmi tagozódásnak. A helység egyik legmódosabb bánya- és verősgazdája volt. A közterhek viseléséből az elsők között vette ki a részét, s egymaga adományozott az egyházközség részére egy úrvacsorai ezüsttálcát.²⁶ Az egykori egyháztanács elnök társadalmi rangját tükrözi a Szentgyörgy utca elején ma is álló három kőháza s a temetőben legelsőként emelt kriptája.

Az 1841-ben elhalálozott Zsakó Dánielné bábaasszony 10 váltó rajnai forint összegű alapítványt tett; ennek kamata a leánytanítót illette. Csak néhány évig használhatták.²⁷

Idősb Botár György és neje, Ekárt Zsuzsanna 1842-ben 100 váltó rajnai forintot adományozott az iskolának, „oly intézettel, hogy kamatja a nevelésre fordíttassák”, azonban az adósoknál lévő összegnek csak a felét lehetett behajtani és az előírt célra kamatoztatni.²⁸ A Lénárt—Botár-alapítvány létrehozásához egyharmad részben járult hozzá.

Valamikor 1865 és 1868 közé keltezhető a 6 forint értékű Posner-alapítvány létrejötte, amelyet 1876-ban a *Cipó alaphoz* csatoltak.²⁹

Báró Kemény György Torda megyei főispán 1870-ben 100 osztrák forint összegű alapítványt tett „oskolai célokra”. 1874-től 15 forintját a megemelt leánytanítói fizetés pótlására fordították.³⁰

1871. augusztus 31-én Kelemen Benjámín is feliratkozott szucsági birtokán kelt levelével az alapítók közé. Neve mintegy fémjelzi kora leghaladóbb gazdasági-társadalmi törekvéseit. Személyében az erdélyi mezőgazdaság tökéletes fejlődésének és a jobbágyfelszabadításnak egyik legkorábbi harcosát tiszteljük. Hosszú, munkás életének (1792—1883) főműve a zsigódi Wesselényi-uradalom korszerűsítése: 60 évi jószágigazgatói működése során modern mezőgazdasági nagyüzemmé változtatta. Egyúttal az erdélyi mezőgazdasági szakképzés egyik előfutárának is tekinthetjük, hiszen a gyakornoki intézmény bevezetésével Zsigódtól úgyszólván Erdély gazdasági iskolájává tette. Az oktatásügy egészének jövője iránti érzékenységét bizonyítják alapítványai, amelyeket szülőfaluja, Szentmihály iskolája, egykori „alma mater”-e, a székelykeresztúri és a kolozsvári, továbbá a vargyasi és a tordai iskola részére, valamint Angliába küldendő ifjak segélyezésére tett. Végül a torockói rektor fizetésének javítására 200 forint értékű úrbéri kötvényt helyezett el az unitárius egyház kolozsvári központi pénztárában.³¹

Az ifj. Botár János-alap 100 osztrák forintját az elhunyt szülei, id. Botár János és Vajda Ilona adományozták 1874-ben, a rektori fizetés növelése céljából.³²

1879-ben Vizi Róza 200 forint értékű alapítványt tett szülei, Vizi Dániel és Kermecz Katalin nevére, iskolai célokra.³³

Pál Istók és neje, Czupor Zsuzsa 100 osztrák forint értékű alapítványa 1886-ban a rektori fizetés pótlását célozta.³⁴

Koronka Antal lelkész özvegye, a Kolozsvárra költözött Sylvester Zsuzsanna 1886-ban két alapítványt tett: 200 osztrák forintot juttatott a torockói „rektor és az alumnus tanulók

²⁶ VizJkv. 88, 91, 219—224, 228, 242—245. — Alamizsnakv. 72-73.

²⁷ VizJkv. 148, 176.

²⁸ Alamizsnakv. 50—51.

²⁹ VizJkv. 248, 265—267. — AlapTk. 9.

³⁰ Alamizsnakv. 100. — VizJkv. 245.

³¹ Csetri Elek: *Kelemen Benjámín, a haladó gazda*. KLEkv. 157—178. — Jakab Elek: *Nagy-Ernyei Kelemen Benő élete*. KerMagv. XXII(1887). 174. — Alamizsnakv. 104.

³² Alamizsnakv. 106. — VizJkv. 246.

³³ AlapTk. 21. — VizJkv. 275—277.

³⁴ Alamizsnakv. 143. — VizJkv. 313.

részére egyenlő arányban”, 1000 forintot pedig a kolozsvári főiskolánál helyezett el „torockói szegény tanulók részére”.³⁵

A sort egy nagy összegű alapítvány zárja le: az 1887. évi angol alapítvány. Az 1887. május 1-i torockói tűzvész károsultjainak megsegítésére az angol unitáriusok 700 osztrák forintot küldtek, s ezt az összeget egy év múlva megkészserezték. Az Egyházi Főtanács döntésének megfelelően a kamat 99%-a tűzkárosult vagy más szegény sorsú „torockói származású tanulók segélyezésére, iskolai szükségseik fedezésére, taneszközökkel, esetleg ruházattal leendő ellátására fordítottak”. Ha az alap megbírja, olyanok is részesülhetnek belőle, akik „Tordán vagy Kolozsvárt tanulnak avagy valamely iparos pályára készülnek”.³⁶

A felsorolt alapítványok nagyobb részét helybeli lakosok tették. Egyáltalán nem meglepő tény, hiszen a múlt század derekán a mintegy 70—80 torockói vasváltó, bányász és verősgazda — bár 1848-ig jogilag jobbágysorsra volt kárhozható — anyagilag a városok polgárságával vetekedett. Ők voltak a legkövetkezetesebb harcosai annak a küzdelemnek, amely a XVIII. század végén (akár hamisítással is) bányakiváltságokhoz akarta juttatni a módos település lakóit. S ha a végtelen pereskedésnek kézzelfogható eredménye nem is lett, erkölcsi nyereségként előmozdította a torockóiak körében a szabad polgári öntudat kikristályosodását.³⁷ Anyagi függetlenségük, világlátottságuk, a feudális jogszolgáltatás labirintusában elszenvedett kudarcuk vezette őket arra a felismerésre, hogy a felemelkedés lehetséges útja az iskolázottságon át vezet. Az élő példát azok az egykori szegény székely iskolatársak jelenthették, akikkel egész Erdélyt behálózó útjaikon papokként, tanítókként, tanárokként találkozhattak újra. Az sem véletlen, hogy Koncz és Kelemen személyében egykori székely diákok is feliratkoztak az alapítók névsorába. Nagylelkű tettükhöz feltétlen ösztönzést jelentettek diákélményeik meg későbbi pályájuk sikeres alakulása. Ráadásul gazdasági szakemberekként másoknál világosabban felismerhették a pénznek a polgári világban betöltött meghatározó szerepét, amelynek hatása alól a művelődés sem vonhatta ki magát.

A szegény torockói gyermekek és a rektor hozzávetőleg arányosan részesültek az alapítványból. Szembetűnő viszont, hogy mindössze Koncz János gondolt a székely diákok megsegítésére. Ám ne feledjük, hogy a nem helybeli alumnusok a tápdíj, a kántálások révén nap mint nap részesültek támogatásban, ráadásul saját falujuk is segítette őket.³⁸ Ugyanakkor számolnunk kell a múlt század közepére a Székelyföldön is kiterjedélyesedett iskolahálózáttal, amely fokozatosan szükségtelessé tette a tanulni vágyó székely gyermekeknek a messzi Torockón történő iskoláztatását. Ezzel szemben a rászoruló helybeli szegény tanulók közül mind többen igényelték az alumnia rendszerén keresztül a támogatást.

Az alumnia megszűnte hatályon kívül helyezte a segélyezés feltételeit. Főlegessé vált az alapítványok vég nélküli tőkésítése, s az egyházi tanács 1894-ben elhatározta, hogy egy részüket az iskolamester és a tanító fizetésének pótlására fordítja. A tanítók számára tett alapítványok kamatait az eredeti feltételek mellett tovább folyósították, a

³⁵ Alamizsnakv. 143. — Jkv. 1886. évi bejegyzés, számozatlan 1. — AlapTkv. 29.

³⁶ Jkv. 1888. évi bejegyzés számozatlan 1. — AlapTkv. 15.

³⁷ Jakó Zsigmond: *A torockói legenda születése és kritikája*. 62—79.

³⁸ Jakab Dénes: *Benedek József, a 18 éves homoródújfalvi gondnok, 1793—1801*. KerMagv. LXXVII(1971). 208.

Koncz-alapítványt pedig fenntartották a Torockón tanuló szegény unitárius gyermekek számára.³⁹

Az iskolai alapítványokat az eklézsia pénztárától teljesen elkülönítve kezelték. Az 1839-ben e célból létrehozott bizottság elnöke Bosla Ferenc egyháztanácsai alelnök volt, tagjai pedig Zsakó István — 1848 majdani legendás nemzetőr századosa — és Sebes Pál rektor.⁴⁰ A Koncz János alapítólevelét a tőkével együtt — az előírt feltételeknek megfelelően — kezdetben külön e célra készült, hármassal zárt ládában őrizték, melyet a pap, a rektor és az első dékány csak együtt nyithatott fel.⁴¹ Kölcsönök folyósítása felől csak a keblei tanács dönthetett.⁴² Az iskolának szánt alapítványok önálló kezelésében odáig mentek, hogy saját használatra — például papilak építésére — az intézményt fenntartó torockói egyházközség is csak kamat ellenében kölcsönözhetett belőlük.⁴³

Sokatmondó következtetések levonására csábít az iskolai alapítványok és az eklézsia többi alapítványa közötti arány vizsgálata. Ebből kivüláglik, hogy különböző időpontokban az összes alapítványoknak legalább a fele, az értéküknek pedig mintegy háromnegyede kizárólag az iskolát illette. 1882-ben például a 14 alapítvány közül 7 fölött az iskola rendelkezett, ami az 5402 forint 77 krajcár összérték 74,8%-át (4041 forint 33 krajcár) jelentette.⁴⁴ Ehhez pedig hozzá kell számítanunk azt is, hogy az iskolai alapítványokat kizárólag oktató-nevelő célokra lehetett fordítani, ellenben az eklézsia szabadon felhasználható alapjaiból esetenként az iskola is részesülhetett. Például az 1894. évi püspöki vizsgálat alkalmával a keblei tanács elhatározta Pálfi János rektor és Derzsi Domokos tanító fizetésének pótlását a következő rendeltetés nélküli alapítványok felhasználásával: az id. Zsakó István és neje, Lengyel Sára, a Botár Jánosné Vajda Ilona, az Ekárt Judit és Ekárt Zsuzsa alap.⁴⁵ Pedig ekkor már az állam is segítette a községi kezelésbe került iskolát. Állíthatjuk tehát, hogy Torockó népének mindennapos gondjai között az iskola fenntartása kiemelt helyet foglalt el.

Az alapítványi tőke növelése céljából — törvényes 6—8%-os, néha magasabb kamat ellenében — a pénzt kölcsönadták magánosoknak vagy közületeknek. A kezelésnek ez a módja azonban néhányszor oda vezetett, hogy — az adósok fizetéseképtelensége miatt — a tőke veszendőbe ment.⁴⁶ E veszély elkerülése végett az 1870-es évektől — bár teljességgel nem hagytak fel a magánosoknak való kölcsönzéssel — a tőke egy részét a tordai takarékpénztárban, az 1887. évi angol alapítványt pedig a torockóiiban helyezték el.⁴⁷ Az iskolának államivá történt alakításával (1898) a részére tett alapítványok az egyházközségre szálltak, s ez 1903-tól saját szükségleteire használta fel azokat.⁴⁸

Az alumnia megszűnte és az állami iskola megalakulása jelezte, hogy a hagyományos torockói életforma válságával együtt a közösségnek az az áldozatkészsége is elapadt, amely évszázadokon át több ezer gyermek útját egyengette a tudás felé.⁴⁹

³⁹ VizJkv. 319—320, 328—330.

⁴⁰ Jkv. 10—11.—VizJkv. 141.

⁴¹ VizJkv. 83, 85—86, 124.

⁴² Uo. 278.

⁴³ Jkv. 25.

⁴⁴ VizJkv. 275—277. Összehasonlításként megjegyezzük, hogy az állami segéllyel épp ekkor befejezett új iskola építési költségei 7032 forintot tettek ki.

⁴⁵ VizJkv. 328—330.

⁴⁶ Uo. 91, 96, 267, 275—277. — Jkv. 10—11.

⁴⁷ Jkv. 108, 114, 116, 161—162. és 1888. évi bejegyzés, számozatlan 1.

⁴⁸ AlapTkv. 1.

⁴⁹ Az alapítványok utótörténetéhez tartozik, hogy 1923-ban a torockói származású Borbély István kolozsvári tanár szülei emlékére 1000 lejes alapítványt tett, melynek kamatával elsősorban „szülői családjából

2. A tanulók

A torockói iskola 1789 és 1893 közötti tanulóközössége összetételének, változásainak vizsgálatához felhasznált alapvető forrásanyag a ránk maradt anyakönyv, amelybe beírták az újonnan érkezett tanulók nevét s esetleg egyéb adatait. Id. Brassai Sámuel rektor nyitotta meg 1789. január 2-án. Külön névsorba vezette az ösztöndíjas, tápdíjas alumnusokat⁵⁰ és külön a tandíjat fizető többi tanulót.⁵¹ Az alumnusok többségénél azt is bejegyezte, hogy melyik iskolában folytatták tanulmányaikat, illetve ha valamilyen okból kifolyólag félbeszakították. Sajnos nem tüntette fel mindig a származás helyét, s ezért a tanulók egyes kategóriáinak elkülönítése csak bizonyos hibahatárok között lehetséges. Hasonlóképpen, az első hét esztendőből csak összesített adatok közölhetők.

1799. április 24-től 1811 áprilisáig — Székely János rektorságában — folytatták az előző évtizedben megkezdett két névsort.⁵² Ezúttal pontosan bejegyezték a beiratkozottak származási helyét, de a tandíjasok névsorában 1808 után elmulasztották jelezni az éveket. 1799 és 1805 között az alumnusok névsorába tévedésből bevezettek 18 tandíjat fizető idegent is, viszont ezek a non Al. megjegyzés alapján a megfelelő helyre sorolhatók.

Sebes Pál rektor működése első esztendejében (1812) szintén két névsorba jegyezte az újonnan érkezetteket,⁵³ viszont 1813-tól 1844 januárjáig egyetlen listát vezetett.⁵⁴ Ebbe minden esetben beírta ugyan növendékeinek származási helyét, ellenben nem volt következetes az alumnusi minőség jelzésében. Rektorsága második felében többnyire utalt arra, hogy az új tanuló melyik osztályba iratkozott, viszont csak elvétve találni a tanulmányok folytatására vonatkozó utólagos bejegyzést. Az ő összesítése és az ellenőrző számolás egybevetésekor jelentkező 14 tanuló különbség arra utal, hogy (talán 1821-ben) csekély hiánnyal nála is kell számolnunk.

A rektorságot 1844. május 11-én átvevő Györfi József már csak a nem helybeli tanulók származási helyét vezette be, s az 1853—1855-ben felvett alumnusokat be sem írta.⁵⁵

Egyed Ferenc rektor — az eddigi szokástól eltérően — az 1862—63-as tanévben a régi és az új tanulókat egyaránt beírta.⁵⁶ 1863 és 1872 között, sajnos, nem vezették az anyakönyvet, s erre az időszakra még megközelítő adatokkal sem rendelkezünk.

1873-tól Pálfi János rektor már csak az alumnusok adatait jegyezte fel, igaz, az alumnia felszámolását jelentő 1892—93-as tanévig, a legnagyobb pontossággal.⁵⁷

Az összesített töredékes adatok tehát végeredményben csupán mintegy 7—8 évtizednyi időszakra vonatkoznak. Ezért a tanulók származáshely szerinti megoszlását feltüntető táblázat tartalmazza ugyan az egész 1789—1892-es időszak adatait, de az így kapott

vérszerint származott és torockói magyar nyelvű unitárius elemi iskolában járó fiú- és leánygyermekeket kíván segíteni”. Az iskola jellegének megváltozása esetén felhasználható más olyan intézménynél is, amelyben a torockói magyar unitárius ifjúság nevelése folyik. *Alamizsnakv.* 211. — *AlapTkv.* 106.

⁵⁰ *Matr.* 35—39.

⁵¹ *Uo.* 45—54.

⁵² *Uo.* 39—44, 84—92.

⁵³ *Uo.* 83,93.

⁵⁴ *Uo.* 93—128. — 1844-ben történt nyugdíjaztatásakor Könyvek laistroma. Sebes Pálé című jegyzetfüzetébe bemásoltatta a keze alatt megfordult tanítványok névsorát, de nagyon sok hibával. Kézirat a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, MsU. 915.

⁵⁵ *Matr.* 128—152.

⁵⁶ *Uo.* 152—156.

⁵⁷ *Uo.* 215—239.

végösszeg megbízhatóságának alátámasztására az 1862. év alatt közöljük a megelőző hét évtizedre vonatkozó részleges összesítést is.

A tanulók származáshely szerinti megoszlása

Év	Összlétszám					Ebből alumnus					
	Hely-beli	Székely-földi	Vár-megyei	Bizony-talan	Össze-sen	Hely-beli	Székely-földi	Vár-megyei	Bizony-talan	Össze-sen	
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1789—1795	98	7	9	66	180	—	3	2	46	51	
1796	9	5	2	—	16	—	5	2	—	7	
1797	11	3	3	—	17	—	2	—	—	2	
1798	12	5	7	—	24	—	1	5	—	6	
1799	21	8	3	—	32	—	6	3	—	9	
1800	16	8	—	—	24	—	6	—	—	6	
1801	10	12	5	—	27	—	10	2	—	12	
1802	9	6	6	1	22	—	5	2	1	8	
1803	5	3	4	—	12	—	1	2	—	3	
1804	16	12	5	—	33	—	7	3	—	10	
1805	13	1	2	—	16	—	—	1	—	1	
1806	15	12	3	—	30	—	10	1	—	11	
1807	5	2	—	—	7	—	2	—	—	2	
1808	}	—	—	—	—	—	1	2	—	3	
1809		—	—	—	—	—	8	—	—	8	
1810		45	24	14	—	83	1	4	1	—	6
1811		—	—	—	—	—	3	—	—	—	3
1812		10	10	1	—	21	—	—	—	—	—
1813		17	8	2	—	27	—	1	1	—	2
1814		10	1	2	1	13	—	—	1	—	1
1815		7	5	4	—	16	—	5	2	—	7
1816		7	5	1	—	13	—	3	1	—	4
1817		8	3	4	—	15	—	1	—	—	1
1818	24	8	4	—	36	—	6	—	—	6	
1819	10	7	3	—	20	—	4	2	—	6	
1820	18	3	9	—	30	—	—	—	—	—	
1821	11	—	—	—	11	—	—	—	—	—	
1822	4	7	3	—	14	—	—	—	—	—	
1823	14	5	—	—	19	—	—	—	—	—	
1824	19	5	5	—	29	—	2	—	—	—	
1825	4	5	9	—	18	—	3	1	—	4	
1826	18	8	8	—	34	—	2	1	—	3	
1827	17	4	1	—	22	—	3	—	—	3	
1828	9	5	6	—	20	—	—	—	—	—	
1829	3	7	3	—	13	—	—	—	—	—	
1830	15	6	7	—	28	—	—	—	—	—	
1831	5	11	5	—	21	—	—	—	—	—	
1832	17	9	6	—	32	—	—	—	—	—	
1833	19	9	9	—	37	—	—	—	—	—	
1834	9	9	3	—	21	—	—	—	—	—	
1835	22	8	5	—	35	—	1	—	—	1	
1836	14	2	5	—	21	—	1	—	—	1	
1837	8	7	7	—	22	—	—	—	—	—	
1838	7	12	3	2	24	—	—	—	—	—	
1839	8	2	3	—	13	—	—	—	—	—	
1840	12	5	5	—	22	—	—	—	—	—	
1841	6	1	6	—	13	—	1	1	—	2	
1842	7	5	4	—	16	—	4	1	—	5	
1843	15	6	3	1	25	—	3	—	—	3	
1844	22	6	7	—	35	—	4	2	—	6	
1845	15	5	—	—	20	—	—	—	—	—	
1846	5	3	2	—	10	—	—	—	—	—	
1847	2	3	4	—	9	—	—	—	—	—	
1848	8	1	1	—	10	—	—	—	—	—	
1849	7	—	—	—	7	—	—	—	—	—	
1850	15	—	—	—	15	—	—	—	—	—	
1851	5	—	—	—	5	—	—	—	—	—	

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1852	5	9	1	1	16	–	9	–	1	10
1853	8	3	3	3	17	–	–	–	–	–
1854	4	–	–	–	4	–	–	–	–	–
1855	–	2	1	–	3	–	–	–	–	–
1856	3	3	2	–	8	–	2	–	–	2
1857	5	5	7	–	17	–	5	–	–	5
1858	7	4	2	–	13	–	–	1	–	1
1859	8	2	5	–	15	–	1	–	–	1
1860	13	5	9	–	27	–	–	–	–	–
1861	3	1	14	–	18	–	–	–	–	–
1862	17	10	8	–	35	–	–	–	–	–
1789—1862	811	358	265	74	1508	1	133	40	48	222
%	53,78	23,74	17,57	4,91	100,00	0,45	59,91	18,02	21,62	100,00
1873	–	9	3	–	12	–	9	3	–	12
1874	–	4	–	–	4	–	4	–	–	4
1875	–	4	–	–	4	–	4	–	–	4
1876	–	4	1	–	5	–	4	1	–	5
1877	–	3	–	–	3	–	3	–	–	3
1878	–	4	1	–	5	–	4	1	–	5
1879	2	1	3	–	6	2	1	3	–	6
1880	1	1	–	–	2	1	1	–	–	2
1881	–	1	1	–	2	–	1	1	–	2
1882	–	3	3	–	6	–	3	3	–	6
1883	–	5	–	–	5	–	5	–	–	5
1884	1	3	1	–	5	1	3	1	–	5
1885	–	4	1	–	5	–	4	1	–	5
1886	2	2	1	–	5	2	2	1	–	5
1887	3	3	–	–	6	3	3	–	–	6
1888	1	2	1	–	4	1	2	1	–	4
1889	–	–	4	–	4	–	–	4	–	4
1890	3	3	–	–	6	3	3	–	–	6
1891	1	4	–	–	5	1	4	–	–	5
1892	1	2	–	–	3	1	2	–	–	3
Összeg	826	420	285	74	1605	16	195	60	48	319
%	51,47	26,17	17,75	4,61	100,00	5,02	61,13	18,81	15,04	100,00

Számolva az anyakönyv vezetésében tapasztalt hiányokkal, átlag mintegy 25-re tehetjük az évente beiratkozott új tanulók számát. Az előző években megkezdett tanulmányaikat tovább folytató növendékekkel együtt az összlétszám 80—90 főre emelkedett.⁵⁸ E XVIII. század végi létszám megmaradt a dolgozatunkban tárgyalt időszakban is, néhány elszórt adat alapján átlag 81-re tehető.⁵⁹ Az alig változó szám nem az iskolai élet pangásának jele, hiszen ugyanebben az időszakban — a vasbányászat visszaesését, majd megszűnését követő elköltözés okán — a helység lakosságának száma határozottan csökkent.⁶⁰

1789 és 1892 között 1605 tanulót ismerünk név szerint. E tanulóereg összetételét vizsgálva, szembeszökő a helybeliek (*oppidani, cives*) és a más helységekből származók

⁵⁸ Uo. 66.

⁵⁹ A VizJkv. megfelelő évi bejegyzései szerint 1812-ben a fűiskola tanulóinak létszáma 98 fő, 1835-ben 102, 1840-ben 63, 1844-ben 73, 1863-ban 108, 1865-ben 80, 1890-ben 70 fő volt. Az egyházközségnek az Unitárius Egyház kolozsvári levéltárában őrzött iratai szerint 1813 februárjában 104, májusban 64, 1814-ben 82, 1817-ben 62, 1818-ban pedig 72 tanuló jelent meg a vizsgán.

⁶⁰ Az unitárius egyházközség tagjainak létszáma csaknem azonosnak vehető a falu összlakosságával: 1763-ban 1500 fő, 1789-ben 1518; 1832-ben 1500, 1840-ben 1522, 1890-ben 1300, 1901-ben 1247, 1905-ben 1247, 1911-ben 1105, 1923-ban 1155 fő. L. VizJkv. megfelelő évi bejegyzéseit.

(*extranei, idegenek*) megközelítő egyensúlya: előbbiek alig haladják meg az összlétszám felét (826 fő = 51,47%). Ez annál meglepőbb, mivel úgy tűnik, hogy esetükben az anyakönyv vezetésének nem voltak különösebb hiányai. Évente átlag mindössze 11 új torockói fiúgyermeket írtak be szüleik az iskolába; sok tanköteles gyermek kimaradt az iskolából. 1817-ben a 104 fiúból csak 56 járt iskolába, 1874-ben a 140 iskoláskorú fiú és leány közül csak 110 iratkozott be, 1886-ban 180-ból 110, 1890-ben 135 közül 92, 1894-ben 241-ből 151, míg 1898-ban 228 iskolaköteles gyermek közül csupán 168 járt iskolába.⁶¹ A kimaradás okát a források főképp a magas tandíjban állapítják meg; ezt a szegényebb családoknak nem állott módjukban előteremteni. Az iskolából elvont fiúgyermeket egész korán munkába állították. Egy 1833. évi hatósági felmérés szerint a férfiak sorában tapasztalt aggasztó halandósági arányszám egyik oka „a Gyermeknek idejek felett vas-munkára való szoríttatások”. „A Torockói Közönség érzékenyebb Tagjai” ezért november 21-én népgyülésükön úgy határoztak, hogy „6 esztendő korától fogva minden férfi gyermek 12 esztendő koráig iskolában taníttassék, és csak ez után alkalmaztassanak azon terhes munkára”.⁶²

A más helységről jöttek összlétszáma 779 fő, azaz 48,53%. Ez a magas szám alátámasztja azt a véleményt, hogy a torockói iskola jelentősége túlnőtt az átlagos vidéki iskolákén: Erdély távoli vidékeiről és különböző társadalmi csoportokból vonzotta magához a tanulókat.

Közülük évente 12, néha 16 volt alumnus. A jelzett időszakban 319 tanulórol tudjuk, hogy részesült az alumnia nyújtotta kedvezményekben. Ezek nem fizettek tandíjat, s a naponkénti kántálás fejében a falu lakossága biztosította élelmezésüket. Cserében egy részük vállalta helybeli gyermekek oktatását. Tandíj helyett az ünnepi kántálás bevételének harmadát kötelesek voltak a rektornak adni, aki a köszöntések szövegét írta. Rájuk tartozott a templom körüli bizonyos teendők (például harangozás) elvégzése, amiért a tanács úgy döntött, „hogy oly kiskorúak és gyenge testalkotásúak, kik az illető szolgálatokra képesek nem lehetnek, alumniára be ne vetessenek”.⁶³ A torockói bányászat válságának és a polgári átalakulásnak a hatásaként 1876-ban megszűnt a kántálás rendszere, s helyette a fent említett *Cipó alapból* látták el az ösztöndíjasokat, 1893-ban pedig felszámolták az alumniát.⁶⁴ A tápdíjas tanulók elmaradása egyúttal azt is jelentette, hogy az évszázadokon át oly fontos szerepet betöltő torockói iskola hasonlóvá vált a többi falusi elemi iskolához.

A már említett 1781. évi iskolai szabályzat lehetővé tette, hogy — az alumnus és a helybeli tanulók számától függően — a rektor belátása szerint olyanokat is felvegyen, akiket nem a „város” táplál, hanem a maguk költségén élnek. Ezek az „idegen”-ek lehetnek: más helységről jött, nem unitárius növendékek, az alumniára fel nem vett (székelyföldi vagy más vidékről származó) unitárius gyermekek, nem unitárius torockói gyermekek, akiknek a szülei nem fizettek képét. Az ilyen tanulók kötelesek voltak tandíjat fizetni. Ennek összege korábban megegyezett a helybeliekével, de a XIX. század második felében négyszeresére emelkedett. Ezenkívül télen tűzifa beszerzése címén fejenként 24—24 dénárral tartoztak, s az így befolyt összegben — tekintettel arra, hogy a

⁶¹ 1817. 7 ber Torotzkonn található Fiu Gyermek. Őszve írta ... Sebess Pál mpp. A torockói egyházközség iratai az Unitárius Egyház kolozsvári levéltárában. — VizJkv. 253, 289, 305, 319, 334—335.

⁶² Torockó község levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban, 2. csomó.

⁶³ Jkv. 58.

⁶⁴ Szentmártoni: *i.m.* 584—585. — Jkv. 1893. és 1895. évi bejegyzések, számozatlan lapok. — Matr. 239.

tüzelőt az eklézsia erdejéből biztosították — tanszereket (fekete táblát, spongyát, krétát, szükség szerint gyertyát) vásároltak.⁶⁵

Az anyakönyv pontosan tájékoztat a tanulók nagy többségének származáshelyéről. Az 1605 beírt tanuló az alábbi közigazgatási egységekből, illetve településekről származott; zárójelben az alumnusok számát is feltüntettük:

Alsó-Fehér vármegye: Abrudbánya 8(3), Abrudfalva 1, Bisztra 1, Brezestye 2, Felenyed 1, Felgyógy 2, (Felső)Vidra 3, Gyulafehérvár 2, Korna 2, Lupsa 9, Nyírmező 3, Ponor 1, Szentbenedek 2(1), Topánfalva 4, Verese gyháza 1, Verespatak 48(5), Vingárd 2. — Összesen 92(9) tanuló, azaz 5,73%(2,82%).

Felső-Fehér vármegye: Datk 2, Felsőrákos 7(3). — Összesen 9(3) tanuló, azaz 0,56%(0,94%).

Kolozs vármegye: Dedrászéplak 2, Gyalu 1, Kolozsvár 1(1), Nagymás 1(1), Szovát 2(2), Szucság 1. — Összesen 8(4) tanuló, azaz 0,50%(1,25%).

Közép-Szolnok vármegye: Zilah 1. — Összesen 1 tanuló, azaz 0,06%.

Kükküllő vármegye: Ádámos 7(5), Désfalva 6(3), Dicsőszentmárton 5(3), Dombó 2(2), Harangláb 3(1), Hosszúaszó 3(1), (Kis)Sáros 5(5), Nagyteremi 1, Pipe 1(1), (Kórod)Szentmárton 1(1), Szőkefalva 10(8). — Összesen 44(30) tanuló, azaz 2,74%(9,41%).

Torda vármegye: Alsófüged 3, (Alsó)Jára 35(5), Bedellő 6, Berkes 3, Borrév 4, Felsőfüged 3, Gerend 1, Gyertyános 4, (Jára)Kákova 1, Járamagura 1, Járászurduk 3, Kisbánya 1, Kisoklos 1, (Újfalu)Lunka 2, Nagyoklos 1, (Közép- és Magyar)Peterd 13, Podsága 7, Sütme g 1, Szind 2(1), (Alsó- és Felső)Szolcsva 8, Torda 7(1), Torockó 826(16), (Torockó)Szentgyörgy 19(6), Túr 2(1), Vidaly 3. — Összesen 957(30) tanuló, azaz 59,63%(9,41%). A torockóiak nélkül 131(14) tanuló, azaz 8,16%(4,39%).

Aranyosszék: (Aranyos)Rákos 4, Bágyon 11(7), Csákó 7, Csegez 53(7), Dombó 5, Felvinc 1, Hidas 15, Kercsed 1, Kövend 5(2), Mészkö 1(1), Mohács 2, Sinfalva 1(1), Várfalva 23(1). — Összesen 129(19) tanuló, azaz 8,04%(5,96%).

Csikszék: Csikszentmárton 2, Csikszereda 1(1). — Összesen 3(1) tanuló, azaz 0,19%(0,31%).

Háromszék: Árkos 23(14), Bölön 6(6), Kálnok 18(6), Kilyén 9(8), Kökök 6(1), Laborfalva 6(3), Nagyajta 41(17), Páva 1, Sepsikőröspatak 19(13), Sepsiszentgyörgy 4(4), Sepsiszentivány 2, Sepsiszentkirály 4(2). — Összesen 139(74) tanuló, azaz 8,66%(23,20%).

Marosszék: Búzaháza 5(4), Csíkfalva 2(2), Csókfalva 3(3), Jobbágyfalva 1(1), Kál 1(1), Marosvásárhely 2(2), Nyárádszentlászló 2(2), Nyárádszentmárton 3(2), Nyomát 2(2), Szabéd 1, Szentháromság 7(5), Vadad 1(1). — Összesen 30(25) tanuló, azaz 1,87%(7,84%).

Udvarhelyszék: Abásfalva 2(2), Agyagfalva 1, Alsóboldogfalva 1(1), (Alsó- és Felső)Bencéd 11(8), Bordos 1, Bözöd 7(3), Csehétfalva 4(2), Demeterfalva 1(1), Derzs 8, Énlaka 3(3), Gyepes 1(1), Homoródalmás 6(4), (Homoród)Remete 1, Homoródszentmárton 1, Homoródszentpál 13(11), Homoródszentpéter 1(1), Homoródújfalva 1(1), Jánosfalva 4(4), Karácsonyfalva 5(1), Kisfalud 1, Kissolymos 5(3), Kobátfalva 3(3), Kőröspatak 1, Magyarzsákod 1(1), Medesér 1, (Nagy)Kadács 7(5), Nagysolymos 5(4), Oklánd 4(3), Rava 4(4), Siménfalva 1, Szentmihály 8(4), Tordátfalva 2(2), Újszékely 1(1), Vargyas 3(3), Városfalva 2. — Összesen 119(76) tanuló, azaz 7,41%(23,82%).

⁶⁵ Matr. 2, 8. — VizJkv. 210, 242—244.

Azonosíthatatlan és ismeretlen származáshely: Középsőfalva 3, ismeretlen 71(48). — Összesen 74(48) tanuló, azaz 4,61%(15,04%).

Hozzávetőleg 140 erdélyi település tartozott a torockói iskola vonzáskörébe! Az alábbi helységek szerepelnek legsűrűbben az anyakönyvben: Torockó 826(16); Csegez 53(7); Verespatak 48(5); Nagyajta 41(17); Alsójára 35(5); Árkos 23(14); Várfalva 23(1); Sepsikőröspatak 19(13); Torockószentgyörgy 19(6); Kálnok 18(6); Hidas 15; Homoródszentpál 13(11); Bágyon 11(7); Szőkefalva 10(8).

Mellőzve a helybeli tanulókat, megállapíthatjuk, hogy a torockói iskola elsősorban a székely székek unitárius fiataljait vonzotta. A tanulók létszámának bő negyedét (420 fő = 26,17%) alkották, az alumnusok kategóriájában pedig egyenesen többségben voltak (195 fő = 61,13%). Elsősorban az ösztöndíj csábította őket messzi földről a bányász helység iskolájába: így lett Torockó az unitárius székely falvak fiataljai iskolázásának egyik állomása.

Az alumnia nyújtotta előnyökkel főként Háromszék és Udvarhelyszék ifjúsága élt. A nagy távolság ellenére az Olt, a Homoród, a Nyikó és a Nyárad menti falvak a betűre éhes gyermekek rajait küldték Torockóra. A székely harisnyás kisdíákokat hozó nagyajtai, árkosi, kálnoki, homoródszentpáli szekerek minden évben visszatérő vendégei voltak a torockói portáknak. Kriza János⁶⁶ a Vadrózsák friss levegőjét hozta magával a nagyszülői házba. S bár 1812 és 1817 között császári parancsra hét diák kezébe erővel fegyvert nyomtak, a határőrezredek szervezésével járó iskolázási tilalom sem tudta elválni a székely fiatalok tanulási kedvét.⁶⁷

A szomszédos Aranyosszéknek a Székelykő tövébe települt falvai mintegy saját iskolájuknak tekintették a torockóit. Nem véletlen, hogy a legtöbb gyermeket küldő helységek sorában éppen Csegez áll első helyen, s Várfalváról is viszonylag sokan tanultak Torockón. A székely szabadságot élvező aranyosszéki falvak és a szabad városi státust áhító bányász helység mindennapos egymásrataltsága ilyenformán újabb szellemi töltettel gazdagodott.

Földrajzi közelségük ellenére a vármegyék 285 tanulóval (17,75%) a Székelyföld mögé, második helyre szorultak, az ösztöndíjból pedig csak 18,81 %-ban részesedtek (60 fő). Legtöbben természetesen Torda vármegyéből érkeztek, hiszen közigazgatásilag Torockó oda tartozott. Az Aranyos, a Hesdát mente, de főként Alsójára és környéke fiataljai részére a torockói volt a legközelebb fekvő magasabb fokú iskola. Alsó-Fehér vármegyéből elsősorban Verespatak, valamint Abrudbánya ifjúságát vonzotta. A kemény bányászélet, a közös anyanyelv és az egyazon felekezethez való tartozás forrasztotta egybe e helységek lakosságát, s a torockói partikula a sorsközösség tudatának újabb kovácsa volt.

Torda és Alsó-Fehér vármegyéből, valamint Aranyosszékről azonban nemcsak magyarok jöttek ide tanulni. A torockói magyar bányászok és verőskovácok, valamint a környék román lakói között kialakult gazdasági kapcsolatok természetes folyamányaként minden évben érkeztek román gyermekek is az iskolába. Ez annál is szokatlanabb, mert nekik az anyanyelven kívül a vallásuk is eltérő volt. A tanulók keresztnévének latin

⁶⁶ Antal Árpád—Faragó József—Szabó T. Attila: *Kriza János*. Három tanulmány. Kvár 1971. 10—14, 69—71.

⁶⁷ Az anyakönyvbe másolt 1821. évi guberniumi leirat megújítja a határőr székely fiatalok iskolázását tiltó 1809-ben kelt rendeletet: „Juvenes ad militiam Siculicam conscripti a frequentandis scholis arceantur...” Matr. 57. — Az erőszakkal párosult tiltó intézkedésnek a kudarcára nézve vö. Benkő Samu: *Sorsformáló értelem*. Művelődéstörténeti dolgozatok. Buk. 1971. 183—205.

formája és a vezetéknevek kialakulatlan, torz írásmódja miatt — főképp a vegyes lakosságú falvakból jötteknél — nehézségekbe ütközik a nemzetiségi hovatartozás pontos meghatározása. Mégis, hozzávetőlegesen 130 főre tehetjük a hét évtized során Torockón tanult román gyermekek számát. Ez átlag évi két új román növendéket jelent, de volt olyan esztendő is, amikor ők adták az újonnan érkezettek többségét. Például 1833-ban a 18 beiratkozottnak mindössze körülbelül negyede volt magyar. 1886-ban a fiú- és leányiskolában együttvéve 22 román anyanyelvű gyermek tanult. S mivel kizárólag Alsó-Fehér, Torda vármegyéből és Aranyosszékről származtak, ők alkották az innen jött 350 tanuló mintegy harmadát. A Hidasról, a két Peterdről — George Bariț falujából —, a Lupsárról érkezettek nagy száma mutatja, hogy a torockói iskola jól szolgálta a román gyermekek tanulni vágyását is, s egyúttal a magyar—román kapcsolatok elmélyítője volt.⁶⁸

Milyen ismeretanyaggal felszerelve, milyen előtanulmányok után érkeztek Torockóra a más helységekből jövő tanulók? Az 1819 és 1843 közötti anyakönyv egyes esetekben jelzi, hogy az újonnan felvett tanuló melyik osztályba iratkozott. Az ilyen adattal szereplő 100 tanuló a következőképpen oszlott meg az egyes osztályokban:

Iniciantes	2
Colligentes	5
Legentes	24
Declinistae majores	} 43
Declinistae minores	
Comparistae	8
Conjugistae	12
Etymologistae	5
Syntaxistae	1
Poetae.	—

E táblázat adatait szerencsésen egészíti ki az 1813 és 1818 közötti vizsgákon megjelent tanulók kimutatása (zárójelben az idegen tanulók száma).⁶⁹

	1813 febr.	1813 máj.	1814	1817	1818
Iniciantes	11	7	6	4	13
Colligentes	7	7	14	10	7
Legentes	6	8	12	11	20
Declinistae minores	15(1)	8(1)	3(3)	7	3
Declinistae maiores	11(1)	5(2)	9	9	5
Hungarici	—	—	—	1	4
Comparistae	7	2(1)	5(1)	—	3
Conjugistae	18(10)	3	16(3)	2	10
Etymologistae	12(6)	13(1)	12(11)	10	4
Syntaxistae	9(4)	11(11)	5(2)	6	2
Poetae	—	—	—	2	1
Összesen	104	64	82	62	72

⁶⁸ Szentmártoni: *i.m.*, 585. — *George Bariț magyar levelezése*. Sajtó alá rendezte Ioan Chindriș és Kovács Ferenc. Buk. 1974. 18—22.

⁶⁹ A torockói egyházközség iratai az Unitárius Egyház kolozsvári levéltárában. Az 1813—1818, 1843. évi vizsgák iratai.

Az első táblázat — töredékessége ellenére — meggyőzően bizonyítja, hogy a Torockóra érkező valamennyi gyermek szülőfalujában tanították az írás-olvasás alapjait,⁷⁰ csak rendkívüli esetekben, anyagi okokból szünetelt az oktatás egyes helységekből (például Alsójárán 1817-ben). A középső osztályokban viszont valósággal megrohmozották az iskolát a más helységebeliek, mintegy jelölve annak, hogy odahaza ezek az osztályok hiányoztak, illetve színvonaluk nem elégítette ki az igényesebb szülőket. Örvedetes kivételt képezett a Torda-aranyosi unitárius egyházkerület, ahol 1813 és 1817 között az iskolák felében deklinista osztály is működött. Felső osztályokat azonban már csak elvétve találunk: 1817-ben Torockószentgyörgyön 1 poéta, Kövenden 1 szintaxista s Rákoson néhány etimologista tanuló volt a „véndiák”. Ezzel szemben Torockón — ahol az alsóbb osztályokban természetesen a helybeliek voltak túlsúlyban — a középmezőnyben tapasztalt visszaesés után a felsőbb osztályokban újból emelkedett a tanulók létszáma. A többletet az idegen tanulók adták, akik a konjugisták között ugyan még kisebbségben voltak, de az etimologistáknak már a felét, a szintaxistáknak pedig a háromnegyedét tették ki. Közülük „némelyik 5, 6, 7, 8 évekig volt” — zárta le Sebes Pál az anyakönyvnek tőle vezetett részét.⁷¹ Bennük látta magvető munkásságának a folytatóit, hiszen bizton remélhette, hogy a kitartóbbak felsőbb iskolákban fogják befejezni tanulmányaikat.

A továbbtanulásra vonatkozó elszórt adatok két rövid időszakból származnak: az 1789 és 1817, valamint az 1874 és 1892 közötti évekből. 43, illetve 59 tanulóról tudjuk, hogy hol folytatta tanulmányait. A bejegyzések ezúttal is teljességgel esetlegesek, s így történetesen meg, hogy például Bariű és Kriza neve mellett nincs ilyen jellegű utalás. Kétségtelen, hogy a tárgyalt időszakban sokkal többen egészítették ki tanulmányaikat magasabb fokú iskolákban, hiszen a székelyföldi szülők tekintélyes hányada már eleve a továbbtanulás reményében küldte Torockóra gyermekét. Az ilyen adattal szereplő 102 tanuló az alábbi helységek felsőbb iskoláiba iratkozott:

	1789—1817	1874—1892	Összesen
Kolozsvár	13	41	54
Torda	26	6	32
Székelykeresztúr	3	6	9
Nagyenyed	—	3	3
Balázsfalva	1	—	1
Csíksomlyó	—	1	1
Marosvásárhely	—	1	1
Sepsiszentgyörgy	—	1	1
Összesen	43	59	102

A kapott kép tehát teljességgel megegyezik eddigi ismereteinkkel. Minthogy a tanulók többsége unitárius vallású volt, nagyobb részük egyházuknak a közeli Tordán lévő iskolájában vagy Székelykeresztúron folytatta tanulmányait, hogy aztán a kolozsvári kollégiumban megkaphassa az Erdélyben akkor lehetséges legmagasabb képesítést. Szembetűnő a tordai és a kolozsvári iskolákba igyekvő tanulók arányának a két időszakban történt gyökeres megváltozása. Az egyéb felekezeti iskolák vonzóereje természetesen sokkal kisebb volt: a balázsfalvi az erdélyi román értelmiség bölcsőjeként

⁷⁰ Sebestyén Kálmán: *Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig.* = *Művelődéstörténeti Tanulmányok.* 1979. 151—153. — Sipos Gábor: *Maroszekei népoktatás a XV. századtól 1848-ig.* Uo. 1980. 119—120. — Albu, Nicolae: *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800—1867.* Buc. 1971. 207—215.

⁷¹ Matr. 127.

várta a tanulókat, míg a református vagy római katolikus iskolát a szülőföldjéhez való földrajzi közelség miatt választotta néhány Torockón végzett ifjú.

Mit vittek magukkal a torockói iskola neveltjei? A vizitációk alkalmával tartott vizsgákon bizonyították, hogy „szépen írnak, de felségesen énekelnek”, „magyarázták Cornelius Nepost és componáltak” latinul, számot adtak „a számvetés négy nemeiről az ép számokban”, megismerkedtek a német nyelv alapjaival, könyvekben bebarangolták Erdély földjét, „írásból” és növénygyűjtés során behatoltak a természettudomány rejtelseibe, s a mezei tornagyakorlatokon edzett testtel és szilárd valláserkölcsei nézetekkel felvértezve léptek az életbe.⁷² Olyan gazdag tudásanyagra tettek szert, amelyre bizton építhettek a tanulmányaikat főiskolán folytató későbbi papok és tanítók-tanárok, nemcsak választott foglalkozásuk szűk pázmáján, hanem falujuk írástudóiként is. De ismereteiket a gyakorlati pályára lépő jövődöbeli gazdák, mesteremberek és bányászok is kamatoztathatták, és magukkal vitték az ipar által formált újszerű életvitel tanulságait. Nem maradt pusztába kiáltott szó mesterük, Sebes Pál intelme: „Egy véka Tudomány mellé egy köböl jó Erköls és szép magaviselet kívántatik.”⁷³

A torockói alumnia s az alapítványok és adományok egykori hasznélvezői megtanulták felvállalni kis közösségük terheit. A tettekre sarkalló adósság édes terhe volt az a legnagyobb ajándék, amellyel a torockói iskola újtukra bocsátotta neveltjeit.

⁷² L. a 69. jegyzetet.

⁷³ Sebes Pál: *Erkölsi tükör vagy A' betsületes, és tsinos magaviseletnek szabállyal (Praeceptum morum)*. Nagyenyeden 1836. 2.